

Трактат про компенсацію в праві

У монографії на рівні наукового аналізу та на підставі судової практики досліджено компенсацію у різних цивільних правовідносинах - договірних, деліктних, речових, корпоративних, спадкових та інших, а також у трудових, екологічних, кримінальних, цивільно-процесуальних правовідносинах. Серед авторів — знані науковці України, судді, адвокати.

Розраховано на науковців, суддів, адвокатів, студентів, усіх, хто цікавиться юридичними питаннями.

ЗМІСТ

Відомості про авторів	3
Список скорочень	12
Передмова	14

Глава 1.

Вступ до правового концепту компенсації

§ 1. Поняття компенсації в цивільному праві: вступ до дослідження	16
§ 2. Компенсація в сучасній судовій практиці	41
§ 3. Відшкодування (компенсація) завданої війною шкоди і вимоги розподільчої справедливості	58

Глава 2.

Компенсація в цивільному праві

§ 1. Компенсація добросовісному набувачеві	80
§ 2. Компенсація при реквізиції	91
§ 3. Компенсація за порушення авторських чи суміжних прав	125
§ 4. Компенсація як спосіб судового захисту прав на об'єкти промислової власності	142
§ 5. Щодо питання про компенсації за авторським правом Німеччини	150
§ 6. Компенсація в житлових відносинах	165
§ 7. Компенсаційні механізми при розірванні договору через його порушення	185
§ 8. Компенсація при наданні транспортних послуг	197
§ 9. Проблеми компенсаційності у спадковому праві	208
§ 10. Компенсація в медичних правовідносинах	223
§ 11. Компенсація шкоди, заподіяної внаслідок втрати біологічного матеріалу за договором його зберігання	255
§ 12. Компенсації в сімейному праві: форми урівнювальної та розподільчої справедливості	274
§ 13. Застосування компенсації як потенційно можливого ефективного способу захисту прав сторін корпоративного договору	319
§ 14. Компенсація у трудовому праві	334

§ 15. Особливості правового регулювання компенсації шкоди, заподіяної внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища.....	361
--	-----

Глава 3.

Компенсація в публічному праві

§ 1. Компенсації у фінансовому праві	417
§ 2. Компенсація у кримінальному праві	446
§ 3. Компенсація в адміністративно-деліктному праві.....	460
§ 4. Грошова компенсація під час cooling-off period у публічній службі: українські реалії та європейський досвід	475
§ 5. Компенсація в міжнародному публічному праві: загальні зауваження щодо практики Міжнародного суду справедливості	489
§ 6. Компенсація судових витрат	503
Авторський колектив.....	541

ПЕРЕДМОВА

«Компенсація» як правова категорія є однією з ключових у праві. Вона супроводжує відносини здійснення та захисту суб'єктивних прав осіб. Часто саме на компенсацію претендує особа, захищаючи свої права, або суд визначає компенсацію ефективним способом захисту. Справді, компенсація має свої істотні переваги, водночас зміст цього поняття залишається не визначеним у законі. Зважаючи на те, що про компенсацію йдеться не лише в цивільному, а й у трудовому, адміністративному, екологічному, кримінальному та інших сферах права, давно є нагальна потреба у з'ясуванні сутності того, що становить ця категорія.

Як не дивно, але до цього питання дослідники не зверталися, хоча поняттям компенсації оперують і науковці, і фахівці, і практики. Тому стає незрозумілим, що вкладається в це поняття і, як наслідок, що саме і за яких умов можна вимагати або стягувати в порядку компенсації.

До того ж компенсація межує з такою категорією, як «відшкодування шкоди», що так само пов'язано з відповідальністю. Через це очевидно, що компенсація розглядається також як вид відповідальності. Найчастіше поняття компенсації і відшкодування ототожнюють щодо моральної шкоди. І навпаки — при відповідальності за порушення авторських прав компенсація та відповідальність якраз розмежовуються як різні вимоги. Водночас під компенсацією розуміється і платіж, який не зводиться ані до захисту, ані до відповідальності.

Компенсацію навіть розуміють і як дію, схожу зі стягненням збитків або відшкодуванням шкоди, і як певну суму, що становить ці збитки або сплату за завдану шкоду.

Термін «компенсація» вживається у Цивільному кодексі України в різних статтях, має різний зміст та застосовується в різних правових механізмах — і при поділі спільного майна, і при компенсації задля справедливих розрахунків, і при компенсації замість відшкодування, і при відновленні майнового становища особи сплатою / поверненням їй того, що вона сплатила, та ін.

Звісно, що ореол, в якому обертається термін «компенсація», значно розширюється, коли йдеться про різні правовідносини — сімейні, житлові, спадкові, корпоративні тощо. На вістрі спису нині перебуває компенсація постраждалим від воєнних дій.

Відповідне наповнення змістовності категорії «компенсація» зумовлено специфікою цих відносин.

Цей ореол виявляється настільки широким, що ним охоплюється і сфера публічного права впритул до міжнародного.

Усе наведене спонукало підійти до дослідження компенсації комплексно, демонструючи різні її прояви та механізми.

З огляду на те, що дослідження компенсації та такому рівні здійснено в Україні вперше, вважаємо його передвісником нових ґрунтовних досліджень, адже ця тематика є надто важливою для українського правового середовища. Тому ми не лише сподіваємося, а й упевнені в тому, що наша спроба дослідження компенсації буде цікавою і стане поштовхом для подальшого наукового аналізу.

Професор І. Спасибо-Фатєєва

Глава 1.

ВСТУП ДО ПРАВОВОГО КОНЦЕПТУ КОМПЕНСАЦІЇ

§ 1. Поняття компенсації в цивільному праві: вступ до дослідження

Термін «компенсація» вживається в Цивільному кодексі України (далі — ЦК) у різних статтях, має різний зміст та застосовується в різних правових механізмах. Так, у ст. 394 ЦК ідеться про компенсацію за зниження вартості майна, у статтях 358, 364 ЦК — про компенсацію при поділі спільного майна, у ст. 390 ЦК — про компенсацію задля справедливих розрахунків, у п. 5 ч. 2 ст. 432 ЦК — про компенсацію замість відшкодування, у ст. 597¹³ ЦК — про відновлення майнового становища особи сплатою / поверненням їй того, що вона сплатила.

Найчастіше про компенсацію йдеться як про суміжне з відшкодуванням поняття, часто в контексті захисту чи відповідальності або як платіж. Значний масив застосування компенсації становить компенсація моральної шкоди, хоча буквально у ст. 23 ЦК ідеться про її відшкодування. А от у праві інтелектуальної власності якраз однозначно компенсація відмежовується від стягнення збитків. Тож, компенсація в такому ракурсі становить вид відповідальності.

Судова практика як українська, так і Європейського суду з прав людини (далі — ЄСПЛ), також доводить різну змістову навантаженість терміна «компенсація».

Компенсацію навіть розуміють і як дію, схожу зі стягненням збитків або відшкодуванням шкоди, і як певну суму, що становить ці збитки або сплату за завдану шкоду. Тож, компенсацією є дія чи спосіб покращення / відновлення майнового становища особи та як певний *розмір коштів*. Подібний феномен не поодинокий у праві. Так, самочинне будівництво сприймається і як будівництво, здійснюване з порушеннями, і як певне майно, що може стати об'єктом права, а може таким і не ставати¹.

Компенсація (лат. *compensatio* — врівноваження) може бути й у разі порушення права особи, погіршення її майнової сфери, що потребує відшко-

¹ Див.: Мица Ю. В. Самочинне будівництво і захист права власності. *Право власності: способи захисту крізь призму судової практики* : монографія / за ред. І. В. Спаси-бо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2023. С. 190.

дування шкоди, стягнення збитків, а також за відсутності такого порушення, але за наявності певних, визначених у законі, обставин. У Законі України «Про захист прав споживачів»¹ підставою визнання недійсними умов договору, що обмежують права споживача, вказується несправедливість умов договору щодо надання можливості продавцю (виконавцю, виробнику) не повертати кошти на оплату, здійснену споживачем, у разі відмови споживача укласти або виконати договір, без встановлення права споживача на одержання відповідної компенсації від продавця (виконавця, виробника) у зв'язку з розірванням або невиконанням ним договору та встановлення вимоги щодо сплати споживачем непропорційно великої суми компенсації (понад п'ятдесят відсотків вартості продукції) у разі невиконання ним зобов'язань за договором (пп. 4, 5 ч. 3 ст. 18).

Наведене свідчить про різноманітність вживання терміна «компенсація» в нормах цивільного права. Якщо ж компенсація не розуміється однозначно в законодавстві, то потребує з'ясування те, про що йдеться, коли закон оперує цим терміном. Тому почати дослідження компенсації слід із того, що генетично споріднене з нею, будучи загальним фоном для цивільно-правових відносин. Це стосується *функцій* та *принципів* цивільного права.

Звичайно, передусім компенсація пов'язана з *компенсаційною функцією* та загальною засадою *справедливості*, що є визначальним для цивільно-правового регулювання. Обидва ці аспекти не завжди орієнтують на те, що про компенсацію слід вести мову лише в контексті захисту та відповідальності. Тому ми не можемо погодитися з однозначністю такого розуміння компенсації².

Компенсаційна функція цивільного права

Компенсаційна функція спрямована на відновлення порушених цивільних прав і полягає у наданні таких матеріальних ресурсів, завдяки яким це стало б можливим. Так, при пошкодженні майна особи їй сплачується його вартість або кошти, необхідні для ремонту; при завданні шкоди здоров'ю

¹ Про захист прав споживачів : Закон України від 12.05.1991 № 1023-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12> (дата звернення: 01.10.2025).

² Див.: Надьон В. В. Цивільно-правова відповідальність у вітчизняній і зарубіжній доктрині та практиці : монографія. Харків : Право, 2024. С. 67. Хоча, втім, це твердження може пояснюватися тематикою дослідження вченої, яка розглядає компенсацію лише в такому ракурсі.

особи — кошти для лікування, протезування, реабілітації тощо; при поширенні недостовірної інформації про особу — її спростування й відшкодування моральної шкоди та ін.¹ Тобто компенсацію прийнято пов'язувати з наданням особі інших матеріальних благ замість тих втрат, яких вона зазнала².

Компенсаційну функцію розуміють універсально, а от називають її по-різному, зокрема відновлювальною³ або правовідновлювальною⁴, компенсаторною та ін.

Ця функція пов'язана з принципом справедливості, адже у різні способи забезпечує відновлення майнового стану особи, зменшеного з огляду на різні обставини, зокрема при порушенні її прав та інтересів. Про справедливую компенсацію як керівництво для розгляду справ наголошується в документах ЄСПЛ⁵: компенсація, що присуджується Судом на підставі ст. 41 Конвенції, повинна враховувати обставини справи і бути «справедливою» (в англійському варіанті — *just*).

Важливості компенсаційним механізмам додає те, що вони спрямовані на цю мету і тоді, коли повернути особі втрачене майно неможливо.

Цілком правильно, що передумовами «включення» механізму реалізації компенсаційної функції права можуть бути як факт порушення або правомірного обмеження суб'єктивного права особи, так і факт добровільного обрання суб'єктом варіанта поведінки, що зумовлює виплати і витрати, пов'язані з осо-

¹ Цивільне право України : підручник. Частина загальна / Л. М. Баранова, Т. В. Дуденко та ін. ; за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС, 2024. С. 14.

² Див.: Приступа С. М. Понятійна сутність та методологічне значення компенсаційної функції цивільного права. Проблеми законності. 1996. Вип. 31. С. 82.

³ Див.: Шевченко Я. М. Цивільно-правова відповідальність в системі цивільно-правового регулювання : вибрані праці (1964–2012) / відп. ред. Р. О. Стефанчук. Київ : Асоц. цивілістів України ; Одеса : Центр дослідж. права ім. Савіньї ; Кам'янець-Подільський : Рута, 2012. С. 361; Малєин Н. С. Об институте юридической ответственности. Юридическая ответственность: проблемы и перспективы : Ученые записки Тартут. гос. ун-та. Вып. 852. Тарту, 1989. С. 33.

⁴ Див.: Менглиев Ш. Восстановительные правоотношения в советском гражданском праве : учеб. пособие / Тадж. гос. ун-т им. В. И. Ленина. Душанбе, 1986. С. 14–17.

⁵ Вимоги щодо справедливої сатисфакції. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/PD_satisfaction_claims_UKR (дата звернення: 11.11.2025); Требовање справедливой компенсации. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/PD_satisfaction_claims_RUS (дата звернення: 11.11.2025).

близькими умовами життєдіяльності, а також факт наявності в суб'єкта спеціального соціально-правового статусу¹.

Є й ще таке твердження, яке дещо контрастніше розмежовує відповідальність та несприятливі наслідки у випадках відсутності ознак цивільно-правової відповідальності через компенсаційну функцію. Зазначається, що несприятливі наслідки можуть мати місце й тоді, коли особа не може притягуватися до відповідальності, але тим не менш від боржника / зобов'язаної особи вимагається вчинення певних дій із метою компенсації негативних наслідків дій / подій, до яких він був причетний. Тож, зобов'язання, що не мають ознак відповідальності, виконують насамперед компенсаційну функцію².

Із цього виходить, що компенсаційна функція надає широкий спектр можливостей для відновлення майнового (і не тільки) становища особи, не замикаючись на відповідальності та відшкодуванні. Відповідальність бачиться як одна з форм захисту цивільних прав та інтересів з акцентом на її значенні задля виконання майново-компенсаційного змісту обов'язку боржника³.

Отже, потрібно визначитися з тим, коли про компенсацію йдеться в порядку притягнення особи до відповідальності, а коли ні.

Компенсація як платіж

Компенсація, що не становить вид цивільно-правової відповідальності, розуміється як *платіж*.

При цьому «платіж» є широким поняттям і містить різні варіанти: а) платіж за договором на виконання його умов; б) платіж замість виконання зобов'язання в натурі; в) платіж, сума якого врівноважує майнові права / вимоги у разі, коли в натурі цього зробити неможливо. Прикладом може бути поділ майна, серед якого є або неподільна річ, або у разі коли, яким би чином не здійснювали поділ, а виділити рівнозначне майно в натурі кожному співвласнику не вдасться.

У такому розумінні компенсація становить додавання до чогось, щоб у цілому був справедливий розподіл майнових благ. Так, відповідно до ст. 358

¹ Див.: Рубан О. О. Реалізація компенсаційної функції в цивільному праві. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО. Вип. 61, т. 1. С. 81. DOI <https://doi.org/10.32782/2307-3322.61-1.18>

² Див.: Відповідальність у праві: філософія, історія, теорія : монографія / за заг. ред. І. Безклубого. Київ : Грамота, 2014. С. 401.

³ Див.: Примак В. Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2007. С. 65.

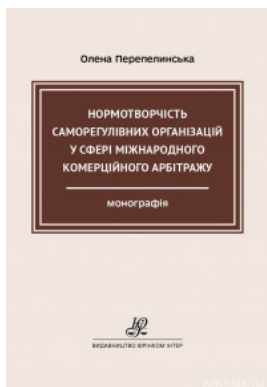
ЦК у разі неможливості надання кожному зі співвласників при користуванні спільним майном тієї його частини в натурі, яка відповідає його частці у праві спільної часткової власності, він має право вимагати від інших співвласників, які володіють і користуються спільним майном, відповідної матеріальної компенсації. Якщо ж співвласник бажає виділити зі спільного майна певну частину майна в натурі, але це не допускається згідно із законом або є неможливим (ч. 2 ст. 183 ЦК), співвласник, який бажає виділу, має право на одержання від інших співвласників грошової або іншої матеріальної компенсації вартості його частки. Компенсація співвласникові може бути надана лише за його згодою (ч. 2 ст. 364 ЦК).

Хоча в зазначених статтях ідеться про компенсацію у правовідносинах із приводу речових прав (за режиму права спільної власності), існує чимало прикладів компенсації як платежу в зобов'язальних правовідносинах. При цьому слід виходити з того, що кредитор має майнове право вимоги, оскільки боржник йому винен. Майнове право як актив, тобто те, що можна вимагати сплатити, тим не менш не рівнозначне дійсному платежу з боку боржника¹. Тому відступлення права вимоги (ст. 513 ЦК) буде за меншу плату, ніж вартість платежу за договором, оскільки реальне виконання боржником новому кредитору так саме не явне. Виходить, що в цих випадках має місце плата за ризик неплатежу.

Порівнюючи речові та зобов'язальні правовідносини, в яких можлива компенсація, здається доречним запитання: чи припиняє така компенсація ці правовідносини? Так, якщо в абз. 3 ч. 2 ст. 364 ЦК прямо вказується на те, що право на частку у праві спільної часткової власності у співвласника, який отримав таку компенсацію, припиняється з дня її отримання, то в гл. 51 ЦК, присвяченій припиненню зобов'язання, аналогічної норми немає. Однак схожою є норма ст. 600 ЦК, яка передбачає таку підставу припинення зобов'язання за згодою сторін, як передання боржником кредиторіві відступного (грошей, іншого майна тощо). Розмір, строки і порядок передання відступного встановлюються сторонами. Звертає на себе увагу те, що у цій статті зазначається на таку підставу припинення зобов'язання, яка побудована на компенсаційних засадах, але застосовується лише за згодою сторін зобов'язання. Це виключає можливість звернення з позовом до суду про стягнення відступного замість належного виконання. Якщо сторони не досягли згоди, може йтися лише про розірвання договору та відшкодування збитків.

¹ Див.: Савиньї Ф.-К. Обязательственное право. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. С. 151.

Книги, які можуть вас зацікавити

Нормотворчість
саморегулювальних
організацій у сфері
міжнародного
комерційного
арбітражу

Методологія й
організація юридичних
наукових досліджень

Мафія проти закону

Міжнародне
економічне право.
Підручник у двох томах

Перейти до галузі права
Цивільне право та процес

Перейти на сайт →